

mgr Przemysław Biernat, *Ofiara krwawa w Grecji starożytnej w świetle danych filologicznych: Corpus Platonium, Corpus Hippocraticum*.

Streszczenie

Niniejsza publikacja, przedłożona następnie jako podstawa przyznania mi stopnia doktorskiego, powstała w ramach projektu „Grecka ofiara krwawa w świetle źródeł filologicznych”, realizowanego pod kierownictwem profesora Krzysztofa Bielawskiego na Wydziale Filologicznym w latach 2014-2017. Jest ona poświęcona problematyce reprezentacji i interpretacji rytuału ofiary zwierzęcej w dziełach pochodzących ze zbioru określanego tradycyjnie jako Corpus Platonium, zawierającego pisma Platona i anonimowych naśladowców jego myśli i stylu, oraz Corpus Hippocraticum – kolekcji pism medycznych. W odróżnieniu od teologii Platona, o której napisano wiele, praktyczny wymiar religii, odzwierciedlony w jego dialogach, stosunkowo rzadko obierany był jako przedmiot samodzielnych badań, służąc raczej za drugorzędne źródło uczonym podejmującym problematykę greckich wierzeń i kultu. W rezultacie niniejsza publikacja stanowi pierwsze monograficzne opracowanie reprezentacji i interpretacji rytuału ofiary w pismach umieszczonych w zbiorze tradycyjnie określanym jako *Corpus Platonium*.

W mojej pracy zawarłem komentarze do jedenastu dialogów Platona (*Kratylosa, Kritiasza, Eutydema, Eutyfrona, Praw, Lizysa, Fedona, Polityka, Protagorasa, Państwa i Uczty*), *Listu VII*, dwóch dialogów pseudoplatońskich (*Alkibiadesa II i Minosa*) oraz trzech pism hippokratejskich (*O świętej chorobie, O powietrzu, wodach i okolicach, O diecie w ciężkich chorobach*). Zgodnie z przyjętą w projekcie strukturą prac, każdy komentarz rozpoczynał się wstępem, zarysującym treść dzieła, w moim przypadku dialogu. Następnie wyodrębniałem całe passusy, które stanowiły najbliższy kontekst dla fraz i wyrażeń, które miałem komentować. Każdy passus był również poprzedzony krótkim wstępem, wprowadzającym jego kontekst. Wreszcie przystępowałem do komentowania samych fraz i wyrażeń, balansując między objaśnianiem tekstu przez znane skądinąd fakty oraz objaśnianiem znanych skądinąd faktów przez tekst. Na filologicznym poziomie komentarza uwzględniałem dotychczasowe ustalenia leksykograficzno-semantyczne, zarówno innych badaczy, jak i członków zespołu, poczynione w ramach pracy nad leksykonem, ograniczając jednak ten poziom tam, gdzie nie wnosił on niczego istotnego do zrozumienia passusu. Na poziomie historycznym komentarza usiłowałem wpisać komentowane zjawisko w kontekst kultury greckiej.

W komentarzu do *Kratylosa* podjąłem rzadko podnoszoną kwestię ofiar dla bogini Hestii oraz jej udziału w ofiarach dla innych bogów. Wypowiedź Sokratesa na ten temat często przytaczana jest w kontekście dyskusji nad kultem tej nietypowej bogini, jednak bez należytego uwzględnienia kontekstu, w którym ta wypowiedź pada. Opracowany przeze mnie komentarz, uwzględniający również całość źródeł literackich do kultu bogini, pozwolił zrewidować niektóre

pochopne sądy uczonych.

W komentarzu do *Kritiasza* przeprowadziłem wyczerpującą, jak miemam, analizę fikcyjnego rytuału towarzyszącej przysiędze ofiary z byka, którą składać mieli królowie Atlantydy w świątyni Posejdona, opiekuńczego boga wyspy. Opowieść Platona o Atlantydzie obrosła niemałą już naukową literaturą sekundarną – i jeszcze liczniejszą literaturą pseudonaukową – jednak sam rytuał ofiary z byka szczęśliwie nie doczekał się satysfakcjonującej analizy. Rytuał jest oczywiście fikcyjny, ale nie powstał z niczego: wszystkie elementy, z których został zbudowany, odnajdujemy w historycznych praktykach Greków oraz w literackich przedstawieniach ofiar zaprzysiężnych. W swojej błyskotliwej interpretacji mitu Atlantydy z *Timajosa* i *Kritiasza*, Pierre Vidal-Naquet zauważył, że opisując wyspę Platon nieustannie zabawia się podkreślaniami dwoistości Atlantydy, którą uczone uznaje za alegoryczne rozwinięcie zasady Inności, *apeiron*, wyłożonej w *Filebie*. Vidal-Naquet pominął jednak milczeniem mniej oczywistą dwoistość wpisaną w Atlantydzki rytuał, na którą zwróciłem uwagę w moim komentarzu.

W komentarzu do dialogu *Eutydem* naświetliłem dwa zaledwie passusy, które dotyczyły ofiary zwierzęcej, w tym roli, jaką w tym rytuale odgrywał rzeźnik.

W następnej kolejności przyjrzałem się *Eutyfronowi*, dialogowi w którym podjęta została kwestia definicji pobożności lub, jak to się w nowszych pracach tłumaczy, religijnej poprawności, *hosiotetes*. W komentowanym passusie wieszczek i specjalista od spraw boskich, Eutyfron, zdefiniował pobożność jako wiedzę o mówieniu i robieniu rzeczy miłych bogom. Sokrates podchwycił tę definicję i ostatecznie przeformułował w taki sposób, że Eutyfron, zresztą nie bez zdziwienia, musiał ją odrzucić. Punktem zwrotnym w rozmowie wydaje się moment, w którym Sokrates stwierdza, że „składanie ofiar to obdarowywanie bogów”, τὸ θύειν δωρεῖσθαι ἔστι τοῖς θεοῖς. Stwierdzenie to stało się punktem wyjścia dla dwóch skrajnie różnych koncepcji ofiary – Sokrates przygotował nim sobie grunt pod zrównanie ofiary i handlu, którego był ironicznym adwokatem, podczas gdy prostolinijny Eutyfron niemal do samego końca sądził, że oboje zgadzają się z jego rozumieniem ofiary jako γέρας, honorowego daru, który zwyczajnie należy się komuś ze względu na jego pozycję w hierarchii. Chociaż zdanie Sokratesa „składanie ofiar to obdarowywanie bogów” jest bodaj najczęściej cytowanym zdaniem z dialogów Platona w pracach poświęconych ofierze, sam dialog *Eutyfron* obrósł wieloma interpretacyjnymi nieścisłościami lub zwyczajnymi nieporozumieniami, które w moim komentarzu starałem się korygować.

Wydobyty przeze mnie w komentarzu do *Eutyfrona* problem roli, jaką w greckiej religii odgrywali niezależni rytualni specjaliści, kształtujący nie tylko samą praktykę rytualną, ale również powszechne rozumienie religijnej poprawności, powrócił w komentarzu do pierwszych dwóch ksiąg *Państwa*, gdzie przeanalizowałem sposób reprezentacji religijnych specjalistów i ich dyskursu przez ich ideowych przeciwników, rozmówców Sokratesa: Glaukosa i Adejmantosa. Zwróciłem

również uwagę na niemal nieobecność ofiar w tej części dialogu, która poświęcona jest projektowi idealnego państwa, podkreślając, że należy to wiązać z alegorycznym charakterem dialogu, który, inaczej niż *Prawa*, nie miał być odczytywany jako wzór na urządzenie polis. W *Państwie* pada również wzmianka o przemianie w wilka w wyniku skosztowaniu ludzkiego mięsa podczas ofiary dla Zeusa Lykajosa w Arkadii, który to rytuał obrósł niemałą już literaturą. W wyniku analizy wszystkich dostępnych źródeł zaproponowałem, że wiedza na temat Lykejskiego rytuału mogła rozpowszechnić się w Atenach za sprawą czytanego w kręgach Akademii Hippiasza z Elidy i jego *Olympionikon Anagraphe*.

Najobszerniejszego opracowania doczekały się z mojej strony *Prawa*, w których pojawiło się całe spektrum odniesień do problematyki ofiary. Zwróciłem szczególną uwagę na miejsca, w których Platon niejako uzupełnia rozmowę z *Eutyfrona* wprowadzając do dyskusji nad pobożnością aspekt wewnętrznej czystości ofiarnika, zastępujący postulowaną przez wieszczka Eutyfrona wiedzę, jak również na passusy, w których Platon rozważa argumenty, jakie należy kierować pod adresem ludzi, którzy wierzą – nie bez wpływu religijnych specjalistów – że na bogów można wpływać ofiarami. Przy okazji podkreśliłem dostrzeżenie przez Platona społecznego wymiaru rytuału ofiarniczego, którego celem było nie tylko oddanie czci bogom, ale również zbliżenie ludzi do siebie, oraz podjąłem wiele innych problemów szczegółowych.

Dialog *Lizys* został włączony do zbioru ze względu na informację na temat święta chłopców, Hermaja, i składanej podczas niego ofiary, a dialog *Fedon* – ze względu na ofiarę z koguta dla Asklepiosa, która obrosła niemałą ilością symbolicznych interpretacji. W dialogu *Polityk* pojawiają się wzmianki o publicznych ofiarach ateńczyków i odniesienia do rozmaitych typów religijnych specjalistów, które objaśniłem. W komentarzu do *Protagorasa* usiłowałem pokazać, jak zastosowanie wprowadzonego przez J.G. Platvoeta rozróżnienia między dwiema formami komunikacji z istotami nadprzyrodzonymi, komunikacją o niskiej i wysokiej intensywności (low- i high-intensity communication), może pomóc przezwyciężyć pewne interpretacyjne trudności, jakie zauważyli uczeni komentujący szczegóły refleksji Protagorasa nad niejako naturalną skłonnością człowieka do okazywania bogom czci. Przedmiotem komentarza stały się również liczne wzmianki o ofiarach w *Uczcie*.

Przedmiotem moich analiz stały się również pisma platońskie uważane dzisiaj za nieautentyczne. Obszernie opracowałem więc *Alkibiadesa Drugiego*, który stanowi swoiste uzupełnienie dyskusji z *Eutyfrona* i zawiera liczne metaliterackie nawiązania do dialogów *Eutyfron* i *Państwo*, które wy dobyłem na światło dzienne. W komentarzu do *Minosa* zająłem się natomiast rozbudzającym wyobraźnię uczonych problemem ofiar z ludzi.

Zamieszczone w publikacji komentarze do pism Hippokratejskich datowanych na epokę klasyczną stanowią poznawczo wartościowy kontekst dla obecnej w dialogach dyskusji nad

znaczeniem ofiar i rolę prywatnych religijnych specjalistów w kształtowaniu teologicznego dyskursu Greków. Traktat *O świętej chorobie* od zawsze cieszył się zainteresowaniem badaczy religii greckiej, ponieważ jego początek poświęcony jest polemice z głównymi konkurentami hippokratejczyków – religijnymi specjalistami, którzy w chorobie widzieli następstwo zmazy i uzdrawiali chorych, stosując między innymi oczyszczenia. W komentarzu analizuję więc sposób reprezentacji poczynań i poglądów rytualnych specjalistów przez hippokratejskiego autora oraz sposób, w jaki rozgranicza on uprawnione praktyki rytualne od tego, co jego zdaniem należy zakwalifikować jako bezbożność. W traktacie *O powietrzu, wodach i okolicach* szczególną uwagę poświęciłem argumentacji autora, która zmierzała do wykazania błędu religijnych specjalistów, przekonanych o boskim pochodzeniu pewnego schorzenia. Passus ten jest przedmiotem sprzecznych interpretacji, ponieważ nie jest jasne, jaki był stosunek samego autora do wyrażonego przezeń przekonania, iż bogowie odwzajemniają ofiary. Polemice z religijnymi specjalistami – tym razem ze specjalizującymi się w inspekcji wnętrzości zwierząt ofiarnych wieszczkami – poświęcony był komentowany passus z ostatniego traktatu uwzględnionego w pracy, *O diecie w ciężkich chorobach*.

Spajający wszystkie komentarze problem ofiary został zakreślony na tyle szeroko, że w rezultacie powstało dzieło z konieczności niekonkluzywne, w tym sensie, że nie prowadzące do sformułowania syntetycznych wniosków osadzonych w całości przebadanego materiału. Jednocześnie wierzę, że podjęte przeze mnie przedsięwzięcie badawcze pozwoli uczonym ocenić wartość dialogów jako narzędzia do wglądu w rzeczywistość społeczno-rytualną czwartego wieku oraz dopełni obrazu Platońskiej teologii.